

Utrechtse scholen rond 1800

Velen hielden zich in het laatste deel van de 18e eeuw bezig met het onderwijs. Verlichte geesten bedreven de mode van de pedagogie; praktijkmensen probeerden het nieuwe voor de klas toe te passen; theoretici schreven er over en hielden deftige lezingen voor even deftige gezelschappen, ook in Utrecht.

De praktijk, dat waren de ongeveer 200 studenten die zich koesterden aan de borst van de alma mater, voorgelicht als ze werden door de 13 hoogleraren die zo'n 2500 gulden per jaar verdienden. De praktijk waren ook de talloze leerlingen die breien, weven, spinnen, dansen, schermen, boekhouden, tekenen en muziek onder de knie probeerden te krijgen. Of de rector en de docenten aan de Latijnsche School, die voor een inkomen van 1000 à 1500 gulden per jaar een 75-tal leerlingen hielpen bij de voorbereiding van een mooie carrière.

Trapje lager

Een trapje lager stond het onderwijs aan de Franse en Engelse scholen, ongeveer onze Mavo of Havo afhankelijk van de kwaliteit van de onderwijzer. Men leerde er Frans, Engels, Nederlands, Mathesis en andere „nuttige wetenschappen” zoals aardrijkskunde, geschiedenis, fabelkunde en natuurlijk de beginselen van de godsdienst. Veel van deze scholen hadden leerlingen intern voor 400 à 500 gulden per jaar.

Ook waren er heel wat mensen die hun brood verdienden in het basisonderwijs. De armenscholen van de gemeente en van de diverse kerken werden geleid door onderwijzers met een salaris van 450 à 500 gulden per jaar; sinds 1806 moesten ze, wanneer hun school meer dan 70 leerlingen telde, een „ondermeester” te hulp roepen die 75 gulden per jaar verdiende. Verder waren er huisonderwijzers, in 1795 nog 19, in 1813 nog maar 6. Hun inkomen zal laag zijn geweest, want in de patentbelasting, die sinds 1806 werd geëist van vrijwel iedereen die een bedrijf of beroep uitoefende, werden ze in de laagste klasse aangeslagen. Net als de kinderschoolhouders, meestal gehuwde vrouwen of weduwen, die aan kinderen van 3 à 5 jaar de beginselen van rekenen, schrijven en lezen onderwezen. Er was blijkbaar nogal wat animo voor dit beroep, want het gemeentelijk bestuur kreeg elk jaar een paar verzoeken om een kinderschool te mogen overnemen of beginnen.

Tenslotte waren er nog onderwijzers, die een particuliere school hielden!).

Natuurlijk bemoeide de overheid zich met het onderwijs. Zo werd immers meegewerkt aan de oplossing van het armenprobleem. De stadsregering hield echter de ontwikkeling aan het onderwijsfront ook in de gaten om te grote concurrentie tegen te gaan. Te veel onderwijzers zou betekenen, dat de goeden de moed zouden verliezen, zittend tegenover hun lege klassen. Daardoor zou de kwaliteit van hun onderwijs achteruit gaan; ze zouden bijverdiensten zoeken, bijvoorbeeld als huisonderwijzer, wat de gang van zaken in hun scholen niet zou bevorderen. Om producent en consument te beschermen besloot de overheid daarom een maximum-aantal vast te stellen. Uit diezelfde gilde-achtige overwegingen werd verboden een nieuwe school te dicht in de buurt van een reeds bestaande te vestigen dan wel in zo'n geval meer dan een gering aantal leerlingen te nemen.

De kwaliteit van de onderwijzer kreeg ook steeds meer aandacht. Hij mocht, sinds de komst van de Fransen, geen propaganda meer maken voor enige godsdienst; hij moest van 1814 af toezien op de naleving van de vaccinatievoorschriften. En als hij op een kerkelijke of overheidsschool werkte moest hij toezien op de reinheid van de leerlingen. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre in de praktijk de hand werd gelicht met al deze voorschriften; de toezichthoudende commissies konden niet overal tegelijk zijn. Maar de gezamenlijke inspanningen veroorzaakte een toestand die een gevoel van tevredenheid rechtvaardigde, want in 1825 kon worden vastgesteld dat er bijna geen analfabeten meer waren onder de kinderen.

Die gezamenlijke inspanningen werden voor het grootste gedeelte geleverd door de onderwijzers en hun leerlingen in de meestal overvolle lokalen. Ze maakten lange dagen. De derde leer- en fabrieksschool van de gereformeerde diaconie begon om 7 uur 's ochtends, of vroeger als het „bequame Dag” was; de 100 leerlingen bleven tot 7 à 8 uur 's avonds psalmzingen, pennen snijden, catechismus leren, lezen, rekenen en spinnen. De meester lette erop dat ze niet vloekten, geen ruzie zochten en zich niet aan „zondige dertelheid” te buiten gingen. Hij hield presentielijsten bij, want als de kinderen van bedeeden niet gewassen, gereinigd en gezuiverd van ongedierte aanwezig waren zouden de ouders geen bedeling ontvangen.

Kostscholen

Twee beschrijvingen van de gang van zaken in kostscholen in en om Utrecht mogen niet in het

Zo fotografeerde Paul van Vliet op 6 november 1974 de trieste restanten van de gebouwen van „De Utrecht” aan de Leidseweg. Alle acties, onder meer die van de werkgroep Behoud „De Utrecht”, hebben niet mogen baten. Een uniek stukje Utrecht wordt meedogenloos neergehaald... Dat kan allemaal in 1974. Nog een geluk, dat men in de jaren '50 bij de reconstructie van de Jacobsstraat de Jacobikerk heeft laten staan!

stof verborgen blijven. De eerste neem ik uit het boekje van F. Nagtglas, *Voor honderd jaren. Uit de papieren van een tijdgenoot* (Utrecht, 1886).

„Bijzondere omstandigheden gaven aanleiding, dat ik reeds als zesjarig knaapje in Juni 1780 naar eene kostschool werd gezonden. Het was een groote overgang uit de vroolijke woning in de stad, waar mijn vader den eersten regeeringspost bekleedde, naar het ongezellige gebouw, niet ver van de oude sombere Paulus-poort, in de smalle Korte Nieuwstraat te Utrecht. De meester, doorgaans de *monsieur* genoemd, daar het eene Fransche school heette, was een voor dien tijd veel-wetend en verlicht man, die, de nieuwere denkwijze toegedaan zijnde, de plak, als vrijgeboren kinderen onwaardig, verbannen had; wat echter niet belette dat het rietje nog wel eens in handen kwam en er ook nu en dan oorvegen uitgedeeld werden. In dien tijd was op de kostscholen, zelfs op die welke een grooten naam hadden, alles op een eenvoudigen voet ingericht en onze meester - die, naar ik geloof, heimelijk wel eens een destijds verboden boek van Rousseau gelezen had - was van meening, dat men jeugdige knapen zo weinig mogelijk met de gemakken des levens in aan-

raking moest brengen. Zijne echtgenoot - eene lange, magere vrouw, die wij dikwijls ergerden door haar *matres* te noemen - kwam tot hetzelfde besluit, maar langs een anderen weg. Zij was als zeer rechtzinnig en kerksch bekend en daar de drukke school haar verhinderde naar hartewensch de oefeningen te bezoeken, streefde zij er naar om van de zes of zeven kostkinderen zooveel voordeel als mogelijk was te trekken, ten einde de zaken spoedig aan kant te kunnen doen.

Des zomers werden wij ten vijf ure, des winters ten zeven ure gewekt, en ontbeten met een paar sneden roode-weitsbrood en een glas bier, dat soms, doch alleen als de felle vorst ijsbloemen op de ruiten van ons slaapvertrek had geteekend, door warm water en melk vervangen werd. Om negen ure begon de school. In de ruime, met steenen bevloerde kamer, welke door een viertal slagvensters met kleine glazen, waardoor men op eene sombere binnenplaats keek, niet best verlicht was, vonden wij de zoogenoemde externes reeds vereenigd. Het was onder de zestig knapen een rumoer van belang, doch allen zwegen plotse-ling stil, zoodra de deur opening en meester binnentrad. Nog zie ik hem, in zijn gemakkelijken

kamerjapon van blauw chits met roode bloemen, langzaam naar den kathedr gaan; eerst werd het korte pruikje rechtgeschoven, dat de kapper onder het mededeelen der laatste stadsnieuwjes, kort te voren had komen opmaken; vervolgens werd de school met ernstigen blik overzien en eindelijk de bos ganzepennen ter hand genomen om voor groot, middelsoort en klein schrift of voor kunstige krulletters te vermaken. Welk een ontzaglijk wezen was die meester in onze oogen! Het onderwijs ving telkens aan met een lang formuliergebed en het zingen van een psalm, waarmede het ook ten twaalf ure eindigde; daarna werd het strafwerk opgegeven, doch lichamelijke kastijding werd, zooals ik zeide, maar zelden toegepast; de aan de lessenaar bevestigde plak zag ik nooit gebruiken, evenmin de roede die aan den wand hing, terwijl de donkere kast onder de trap, „het kot“, doorgaans ledig was. Om één uur gebruikten wij het zeer eenvoudige middagmaal, want slechts eens in het jaar werd er warm vleesch gegeten, en wel de harst der koe, in November voor de huishouding geslacht; ook aardappelen kwamen bij velen toen nog weinig op tafel. Van twee tot vier ure zaten wij weder op de smalle houten banken in het schoolvertrek, en na een speelluur begon de avondles, waaraan slechts weinige externes deel namen. Om half acht soupeerden wij met karnemelk, en het heette dat wij tegen acht ure naar bed gingen.

Het ontbrak echter ook niet aan uitspanningen. Aan de Maliebaan, waarvan de acht lanen enkele jaren te voren tot bij de Biltstraat waren doorgetrokken, had onze meester een koepel met een zoogenoemden theetuin gehuurd, waarin aan ieder der kostjongens een stukje grond was aangewezen om naar wensch te bebouwen, en waar zij wedijverden om de fraaiste bloemen te kweken”.

Deftig

Het tweede kostschool-beeld ontleen ik aan een inleiding die in 1791 werd gehouden voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen²⁾. Dit deftig en ijverig genootschap moet hebben gehuurd bij het aanhoren van de mij onbekende inleider in zijn Verhandeling over de inrichting der kostscholen. In theorie was het wel goed voor kinderen om een poosje op een kostschool te zitten: ze groeiden dan niet geïsoleerd op en werden door een onpartijdige autoriteit geobserveerd. In de praktijk waren er echter veel bezwaren te noemen, vooral omdat elke onderwijzer zoveel mogelijk leerlingen in zijn etablissement wilde opnemen. „Het school als school bestaat uit eene kamer die dikwerf naar de even reedigheid der scholieren, geene behoorlijke ruimte heeft; de kinderen zijn, in deselve door elkander, aan lange schuins op loopende tafels op banken geplaatst”.

's Winters, en als er een binnenplaats ontbrak,

kwamen de kinderen de hele dag nauwelijks buiten het lokaal. En 's nachts was het ook niet gezond in die scholen: „In de meeste deezer scholen slaapen de kinderen twee aan twee in zoo genaamde paviljoentjes op een en deselve kamer”.

Bedorven lucht

Het stonk in die scholen, zoals ieder kon merken, die na het uitgaan van een klas „zig schielijk uit de versche lucht in de schoolkamer” begaf. De luchtverontreiniging werd verergerd door brandende kachels en stoven, zodat minder nog dan onze twintigste-eeuwse lokalen die in de 18e eeuw herinneringen zullen hebben opgeroepen aan voorjaar en rozegeur. En dat, terwijl toch ieder moest weten „dat de lucht die reeds ingeademt is, niet weder adembaar” is. Soms vertoonden de kinderen dan ook bij het verlaten van de school tekenen van flauwte en bedwelmtheid.

In de overvolle lokalen kregen de kinderen geen lichaamsbeweging, ze zaten de hele dag voorover aan hun tafels wat een onverantwoorde druk op borst en middenrif betekende. Eigenlijk moest er een apart lokaal zijn waar de kinderen zich konden voorbereiden op de maaltijden met wat sport en spel. Daardoor zouden ze de vaak overvloedige maaltijden ook beter aan kunnen. Ham, aardappelen, rundvlees, rookvlees, grauwe erwten enz. Als de leerlingen na zo'n kopieus gesmikkel weer aan hun voorovergebogen werk gingen kregen ze soms hartkloppingen. Lichter voedsel of een forse wandeling ter bevordering van de spijsvertering dienden als noodzakelijk te worden beschouwd. Benauwd en benauwend was het samenslapen. „Des nachts zijn door de warme dekking zoo wel de uitwaasemende als de inslurpende vaaten open”, zodat de kinderen allerlei ziekteverwekkende stoffen van elkaar konden overnemen in de ernstig bedorven lucht. „Ook kan het bij een slaapen noch andere gevolgen hebben. Kinderen krijgen op hun elfde jaar en zomtjids vroeger, ge- waarwordingen, die hun ten vollen onbekent, en noodzaakelijke verwondering moeten baaren. Zij worden hetzelfde zomtjids op dezelve tijd gewaar. Niets is natuurlijker dan dat zij elkaar hunne ge- waarwording mede deelen. Ja zomtjids vergelijken. Uit deze ge- waarwording kunnen allengskens andre voortvloeyen, die de schrikkelijkste gevolgen hebben, waar van in het werk van den beroemden Tyssot³⁾ ontelbare voorbeelden zijn aangehaalt, ja waar van zelfs in onze gemeenebest voorbeelden te vinden zouden zijn”.

De oplossing van deze problemen zag onze inleider in kleinere scholen buiten het centrum van de steden.

Arme kinderen zeggen we nu, in de twintigste eeuw. En dan te bedenken, dat het hier niet de kinderen der armen betrof. Die gingen naar een baas, na de armenschool. Die moesten maar met

hun gewaarwordingen leren leven. Die wasemden wel thuis. Maar die misten daardoor ook op hun oude dag de fijne herinnering aan heerlijke kost-schooljaren.

P. D. 't Hart

1) *De meeste gegevens over deze schoolse zaken heb ik ontleend aan de notulen van de Burge-meesters.*

2) G.A. Utrecht, Nutsarchief nr. 367.

3) S. A. Tissot (1728-1797), *Zwitsers arts wiens boek De l'onanisme als het laatste woord op het gebied van de masturbatie en de verschrikkelijke gevolgen daarvan werd beschouwd en vlijtig vertaald is in vele talen.*

Een armenfabriek in Utrecht

Bezig met een groots onderzoek naar de bevolking van Utrecht op het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw, dat te zijner tijd in een dissertatie moet uitmonden, doet P. D. 't Hart af en toe nevenprodukten van zijn naspeuringen in tijdschriften verschijnen. Zijn bijdrage over Utrechtse scholen in dit nummer heeft zeer lang op de redactietafel gelegen, en zal wel in dezelfde tijd geschreven zijn als het artikel over een Utrechtse armenfabriek dat vorig jaar in het oktobernummer van Spiegel Historiaeel verscheen.

Die armenfabriek was een idee van de Baarnse tapijtfabrikant Scherenberg. Er waren rond 1805 al in verschillende plaatsen koehaarspinnerijen, waar kinderen van bedeedden voor hem werkten. Voor hem een voordelige zaak om aan garën voor zijn tapijten te komen, voor de gemeentebesturen een aanlokkelijk idee om iets aan het bedelarij-probleem te doen. Daarom ging ook Utrecht op zijn gedegen voorstel in. Na het opstellen van een nauwkeurig reglement (de kinderen zouden na de 9 à 10-urige werkdag ook nog 2 uur onderwijs genieten) begon de koehaarspinnerij in 1807 in het voormalig Magdalenaklooster aan de Magdalenasteeg met 38 kinderen. De eerste maanden leek alles geweldig te lopen, maar al gauw merkten de regenten van de Aalmoezenierskamer dat Scherenberg een te groot optimist was en zijn eigen belangen te goed in het oog hield. Vier jaar volgen van gekrakeel over en weer, van werken en stilliggen van de spinnerij, tot er na 1811 niets meer over dit project gevonden kan worden.

De schrijver probeert het falen te verklaren uit dubbelzinnigheid bij de regenten en halfslachtig-

heid bij Scherenberg. Begonnen als koopman, zou hij zijn gaven als ondernemer wel eens hebben kunnen overschatten - in 1810 verkocht hij zijn tapijtweverij -, terwijl hij verder met zichzelf in de knoop zou hebben kunnen komen door óók filantroop te willen zijn.

Een geannoteerd exemplaar van deze studie ligt ter inzage bij de schrijver op het Instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwe Gracht 20 te Utrecht.

L. v. T.

Wie weet waar?

Twee lezers reeds hebben gereageerd op het „zoekplaatje” in het vorige nummer van Oud-Utrecht. De heer C. F. W. Rietveld uit Harderwijk berichtte ons, dat zijn echtgenote ± 65 jaar geleden de school van Lustig bezocht aan de Weerdsingel. Zij meent, dat het bedoelde pand stond aan de Bemuurde Weerd tussen beide sluizen bij de Korenschoof.

Mejuffrouw Witjens meldde ons vrijwel zeker te weten dat het pand zich bevond aan de Zonstraat, en dat het water op de voorgrond de Minstream moet zijn.

We houden u en de heer Smilda op de hoogte van verdere reacties.

Artikelen van Ketner

Op het Rijksarchief is de goede gedachte tot uitvoering gekomen om een aantal artikelen van dr. F. Ketner in een bundel uit te geven en ze zo, mede door toevoeging van een index op persoons- en plaatsnamen, makkelijker toegankelijk te maken. Het zijn zijn artikelen over het officialaat en het notariaat in het bisdom, de Tolnaers als stads-klerken van Utrecht, de elect-bisschop Jan van Nassau, en over de betekenis van „vicus” in de Utrechtse oorkonden, dat in 1960 in het Jaarboekje verscheen. Eén niet eerder gepubliceerde studie behandelt de manier waarop Butkens in de 17e eeuw echte Utrechtse oorkonden heeft gebruikt om valse stukken te produceren voor de genealogie van de familie van Lynden.

Deze „Stichtse Studïen” behoren tot Ketners belangrijkste. Zijn betekenis voor de Nederlandse historiografie is in het Jaarboek van 1971 door Hugenholtz afgewogen. Dit artikel is tevens in de bundel herdrukt.

De offset-uitgave is voor f 15,— verkrijgbaar op het Rijksarchief.

L. v. T.